

Тригуб Олександр Петрович (1975 р.н.). Закінчив з відзнакою історичний факультет МДЦП (МДУ) в 1998 р. Кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, історії та філософії МДУ ім. Петра Могили. Має більше 40 друкованих праць з проблем історії та розвитку православної церкви в Україні, краєзнавства, методики ведення наукових досліджень тощо. Основна тема наукових пошуків – історія Російської православної церкви в Україні.

“Обновленський рух” у сучасній українській історіографії (1990-2002 рр.)

У роботі аналізуються здобутки української сучасної історіографії у вивченні питання історії обновленського руху в РПЦ, що діяв в Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. Вказуються праці дослідників, рівень висвітлення ними даного питання, позитивні та негативні сторони робіт тощо. Автор доходить висновку, що історіографічний здобуток з історії обновленства в Україні ще незначний і проблема потребує свого подальшого вивчення із залученням нових документальних джерел.

In the work achievements of the Ukrainian contemporary historiography in studying a question of a history renovation movements in Russian Orthodox Church which operated in Ukraine in 20-30 s. of the XX century are analyzed. Scientific Works of researchers, a level of disclosing of the given question, the positive and negative sides of works etc. are specified. The Author comes to the conclusion, that historiographic achievements on history of Renovated Church in Ukraine are still insignificant and the problem demands further studying involving new documentary sources.

Суспільно-політичні зрушення, що відбулися у громадському житті в кінці 1980-х – на початку 1990-х років залишили свій відбиток на всіх сферах життя в Україні. Не залишилася поза увагою й історична наука, яка стала на нові методологічні позиції. Розвал Радянського Союзу та заборона діяльності комуністичної партії призвели до розсекречення багатьох фондів центральних та місцевих архівів, а також відомчих архівів СБУ, які відразу ж знайшли своїх дослідників (В.Пашенко, А.Зінченко, Ю.Катунін, А.Киридон та інші), що почали планомірно розкривати так звані “білі плями” української історії 20-30-х років ХХ ст. Однією з них є “обновленський рух” в Російській Православній

церкві (РПЦ), що з’явився у 1922 році і мав порівняно значний вплив на духовне життя тогочасного віруючого населення України.

Автор ставить перед собою завдання розглянути здобутки у висвітленні даної проблеми в сучасній українській історіографії 1990-2002 років, проаналізувати позитивні зрушення в даному напрямку, окреслити подальші завдання та перспективи, оскільки питання історіографії обновленського руху в Україні взагалі не розглядалося.

Одним з перших дослідників, який звернувся до історії православ’я в Україні 20-30-х років, і зокрема до історії обновленства, є В.О.Пашенко. З-під його пера вийшов ряд робіт, присвячених

обновленському руху в Україні [1], які в тій чи іншій мірі повторюють одна одну як у фактологічному матеріалі, так і у висновках.

Для висвітлення теми автор залучає значний пласт недосліджених документів КП(б)У Центрального держархіву громадських організацій України (ф. 1) і Полтавського держархіву (ф. П-9032) та окремі справи головного управління СБУ. Однак поза увагою дослідника залишилось чимало документів церковного походження, внаслідок чого деякі підходи автора до оцінки обновленського руху викликають заперечення.

В.О.Пашенко схиляється до думки, що “причиною виникнення обновленського руху є бажання тодішнього партійно-державного керівництва Радянської Росії бачити на чолі православної церкви духовенство абсолютно лояльне у ставленні до радянської влади”, і головна роль тут належить ВНК та ОДПУ [2], не враховуючи при цьому, що обновленські організації відновили свою діяльність після Лютневої революції 1917 р., коли вказаних установ ще не було. Ймовірно було б твердити про цілеспрямовану підтримку цих невеликих організацій у подальшому, після їх провалу на Всеросійському Соборі 1917-1918 рр.

Також нам вважається не зовсім вірною оцінка популярності обновленства та його духовенства. Говорячи про те, що “обновленський рух не користувався особливою популярністю серед віруючих” [3], автор суперечить самому собі, вказуючи на цифру в 3500 обновленських парафій, станом на 1 січня 1926 року [4], що становить близько 60% від кількості тихонівських парафій (а це, на наш погляд, немало!). Думка про непопулярність обновленського руху в Україні базується на даних Полтавської губернії, де він був поширений у найменшій мірі, ніж у інших регіонах України [5]. Сумнівним видається твердження В.О.Пашенка про “несподіваний успіх” УАПЦ, хоча кількість її парафій ніколи не перевищувала 1500 [6].

Автор стверджує про чи не найголовнішу роль ДПУ в обновленстві, де воно розставляло своїх агентів, через яких керувало церковним життям [7], не враховуючи того, що така ж кількість агентури працює і в тихонівській церкві та інших конфесіях [8]. Спірним є висновок В.О.Пашенка про невинуватість надій ДПУ на розкладання патріаршої церкви обновленським рухом, що привело до втрати до нього інтересу з

боку радянської влади [9]. Ймовірно було б стверджувати (і це показує подальший розвиток подій), що на кінець 20-х років обновленство вже зробило свою справу, що й дало можливість владі провести “малою кров’ю” кампанію боротьби з релігією 1929-1930 рр., під час якої була закрита більша частина православних храмів України, незалежно від їх приналежності до тієї чи іншої течії.

Але треба віддати належне авторові: він є чи не найпершим дослідником даного питання в українській історіографії, якого можна назвати засновником школи з вивчення історії українського православ’я 20-30-х років ХХ ст.

Продовжила вивчення даної теми у своїх роботах Е.П.Слободянюк [10]. Підрахувавши кількість парафій по Україні, вона доходить висновку, що поширення православних конфесій залежало від територіальних особливостей регіону. Обновленство краще поширювалося у південно-східних районах [11], але чому це відбувалося, автор не пояснює. Ця гіпотеза є досить сумнівною, бо, скажімо, у Миколаївській та Першотравенській округах більшість православних парафій були обновленськими, а у Херсонській та Одеській – тихонівськими [12]. До того ж автор не враховує територіально-адміністративних змін, що відбувалися постійно протягом 20-х років, що значно впливало на статистичні дані.

Е.П.Слободянюк вказує на залежність рівня впливу тих чи інших течій православ’я від територіального (а, відповідно, і національно-соціального) розповсюдження, але не підтверджує цієї залежності конкретними фактичними даними. Не можна погодитися з висновком автора, яка твердить, що “приналежність до певної конфесії визначалась у значній мірі ставленням держави до даної течії”. Цим вона пояснює досить високу частку (23%) релігійних громад по всій Україні, які прийняли обновленство [13]. Але тоді незрозуміло, чому тихонівці мали найбільшу кількість парафій при активній протидії державної влади та боротьбі з ними інших православних конфесій в Україні. З теоретично-методологічного боку робота Е.П.Слободянюк дуже слабка, більшість фактичного матеріалу та висновків запозичена з творів В.О.Пашенка та А.Л.Зінченка [14], що дає підстави говорити про частковий плагіат та відсутність оригінальних думок.

Досить цікавою є робота харківського дослідника В.І.Сілантьєва, що присвячена взаємоді-

носинам більшовицької влади та РПЦ [15]. Автор приділяє значну увагу обновленському руху, виділивши його в окремий розділ [16]. На відміну від В.О.Пашенка, він схиляється до думки, що обновленський рух – це не виняткове “творіння” більшовицької влади, а закономірний процес, про що свідчать три етапи розвитку обновленства, які виділяє автор [17].

Питання про обновленський рух піднімає у своїй статті і В.А.Войналович [18]. Хоча автор торкається переважно московських подій, але в роботі досить детально висвітлено “справу” митрополита Михайла (Єрмакова), який зайняв рішучу антиобновленську позицію, що обмежило вплив цього руху на Київщині [19].

Досить цікавою є праця С.Жилюка [20], який робить спробу довести раціональність оновлення церковного життя в сучасній Україні, проводить історичні паралелі з минулим, зокрема, з обновленським рухом 20-х років, значне місце приділяє питанню українізації православної церкви у 20-ті роки та ролі в даному процесі обновленства. Автор вказує, що, “захопившись боротьбою за парафії і віруючих, що характерно в умовах існування кількох церков... обновленська церква не реалізувала своєї програми українізації церкви. Українізація церковного життя 20-х років охопила лише парафії УАПЦ та лише частково обновленські, де священники чи миряни самі виявляли бажання слухати богослужіння українською мовою” [21].

Ю.Катунін прагне змінити погляд на взаємовідносини держави та православ'я у міжвоєнний період, і, зокрема, на причини появи обновленського руху в РПЦ [22]. Автор відмічає, що більшість робіт з історії обновленства страждають односторонньою висвітлення проблеми. Аналізуючи взаємовідносини держави та православ'я синодального періоду та позицію РПЦ після Жовтневої революції, проводячи історичні паралелі, він доходить висновку: “Багато проблем церкви в цей час виникли не лише з вини держави, а й спровоковані самою церквою, її вищим керівництвом, а виникнення обновленського руху – це спроба найбільш радикальних кіл релігійних діячів православ'я врятувати церкву не тільки від загрози її ліквідації з боку органів державної влади, але й від усунення загрози її саморуйнування, самоліквідації” [23]. Треба відмітити, що історична аргументація автора досить переконлива і важко не погодитися з нею.

Завершального етапу історії обновленської

церкви торкається у своїй роботі О.Лисенко [24]. Аналізуючи цифрові дані та звіти Управління по справах РПЦ, автор доходить досить вірогідного висновку, що “потепління, яке настало у стосунках між РПЦ і радянським режимом у 1943 р., стало для “обновленців” початком кінця, бо держава прагнула мати в РПЦ монолітну, єдину організацію для перетворення її у державну церкву” [25]. Цінними також є додатки, вміщені у кінці книги, що дають уявлення про кількісні зміни у православних конфесіях на Україні протягом 1943-1946 рр., які показують про поступове й остаточне зникнення обновленської церкви в Україні.

Певну увагу історії та змістові обновленського руху в Україні приділяють автори сучасних підручників з релігієзнавства та історії релігій в Україні, зокрема Ю.А.Калініна та Є.А.Харьковченка [26]. Автори зазначають, що деякі позиції обновленської Української Православної Автокефальної Церкви (УПАЦ) збігалися з орієнтацією УАПЦ [27]. Але вони помилково твердять, що група “Жива Церква”, створена 3 лютого 1920 р., є обновленською групою [28], хоча це було братство УАПЦ, яке ніякого відношення до обновленства не мало. Ця помилка перейшла до інших підручників [29].

Найбільш повно історія обновленства висвітлена у підручнику “Історія релігії в Україні” [30]. Автори зупиняються на питаннях як дореволюційного, так і обновленства радянського часу. Висвітлюючи питання радянського обновленства, вони стверджують, що даний рух було використано для розкладання зсередини основної структури РПЦ [31]. Така ж думка спостерігається у підручнику за ред. М.Ф.Рибачука, де зазначено, що її керівні органи знаходились під контролем держполітуправління [32].

Значну увагу сучасні українські історики приділяли і регіональним аспектам розвитку та діяльності обновленського руху РПЦ.

Однією з перших праць, в якій досліджено історію православ'я в Україні в регіональному розрізі, є робота А.Л.Зінченка [33]. В ній на основі досліджень зарубіжних авторів, великої кількості документів більшовицьких партійних комітетів, ДПУ та інших державних установ, а також фонду УАПЦ відтворено процес становлення національної церкви в краї, подано виразні характеристики учасників цього процесу.

Щодо обновленства, то автор не обходить і даної теми, розкриваючи його взаємовідносини

із УАПЦ, причому відмічається значна роль ДПУ у провокуванні міжконфесійних чвар на Поділлі. Праця досить тенденційна з деяким вибілюванням УАПЦ та негативним забарвленням інших конфесій. В той же час автор підтримує думку ряду дослідників, що “несправедливо вважати всіх обновленців зрадниками, які продалися ДПУ. Було чимало священиків, які потрапили до обновленства випадково”, боячись арешту [34]. Підтримує автор і думку про присутність в обновленстві ідейних діячів, які “мали щирі наміри щодо оновлення церкви” [35].

Питанням розвитку православ'я в Криму присвятили свої роботи Б.В.Змерзлий та Р.М.Белоглазов [36]. Стаття Б.Змерзлого носить краєзнавчий характер, але події інколи подаються без хронологічної та логічної послідовності, причому автор допускається багатьох дрібних фактологічних та теоретичних помилок по викладу тексту. Висновки про матеріальне становище Кримської митрополії у порівнянні з доходами Сімферопольської єпархії (тихонівцями), кількість духовенства та віруючих, прихильних до усіх православних течій, що діяли на півострові, не підтверджуються цифровими даними. Автор стверджує, що “навести дані про кількість храмів... надзвичайно складно” [37]. Але документи свідчать, що станом на 1 січня 1929 р. у Криму було зареєстровано 51 групу обновленців та 46 груп тихонівців [38], не проаналізована їх залежність від національно-територіальних особливостей в різних районах півострова.

Твердження про те, що “слабкість і бездіяльність з боку обновленства поступово приводять до втрати інтересу державних та адміністративних органів до дій останніх і, відповідно, позбавлення обновленства підтримки з їхнього боку” [39], видається нам абсолютно необґрунтованим, оскільки більшість дослідників пов'язують зміну політики по відношенню до тихонівців із початком співпраці митрополита Сергія (Старгородського) з органами ДПУ та займанням РПЦ лояльної позиції по відношенню до радвлади. До того автор аналізує лише 20-ті роки, можливо, не знаючи, що і в першій половині 30-х років влада схилилася до обновленців, зокрема і в Криму (наприклад: арешт у Сімферополі у 1932 р. тихонівського арх. Порфирія (Гулевича) за антиобновленську агітацію) [40].

Дослідник доходить висновку, “що [обновленський] рух був штучним утворенням (виділення наше. – О.Т.), створене ДПУ і НКВС

як один із засобів проведення антирелігійної політики щодо РПЦ” [41], маючи на увазі підтримку обновленства владою, що суперечить твердженню автора про те, що “обновленський рух... виник ще до революції, на початку ХХ століття, і активізувався відразу ж після повалення самодержавства” [42]. До того ж він називає цілком об'єктивні, природні причини виникнення обновленського руху в середовищі РПЦ [43].

На подібних позиціях стоїть інший дослідник церковної історії Криму Р.М.Белоглазов, який присвятив окремий розділ дисертаційного дослідження ставленню влади Кримської АР до староцерковної та обновленської течій у РПЦ. Але, на відміну від Змерзлого, дослідник стверджує, що “органи влади [лише] сприяли (виділення наше. – О.Т.) появі опозиції” [44].

Регіональний розріз історії обновленства на Полтавщині подає у своїй невеличкій роботі Алла Киридон [45], яка носить здебільшого краєзнавчий характер у ракурсі загальноукраїнського процесу. Розглянувши події розвитку православ'я у 20-х роках, автор доходить висновку, що “причини відсутності популярності прогресистів варто, очевидно, шукати, по-перше, у відсутності їх чіткої програми й окремих завдань та мети; по-друге, у слабкості агітаційної та пропагандистської діяльності через відсутність належної кількості друкованих органів; по-третє, у певній розгубленості мас в умовах утвердження нового суспільного ладу і боротьби кількох світоглядних систем, серед яких усе зухваліше влада вкорінювала більшовизм тоталітарного спрямування з його нетерпимістю до інших ідеологій” [46].

При цьому автор відмічає, що “обновленський рух на Полтавщині був виявом загальних тенденцій обновленства як спроби нового партійного керівництва домогтися лояльного ставлення церкви до радянської влади” [47].

А.Киридон підтримує думку, що “православна церква переживала глибоку кризу і прагнула внутрішнього реформування для зміцнення впливу на прихожан”, а також згодна з думкою про значну роль ДПУ в житті Української церкви [48].

Розвиткові церковно-державних відносин на Донбасі присвячене дисертаційне дослідження О.Д.Форостюка “Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіо-

ну)” [49]. Розкриваючи історію та діяльність обновленського руху на теренах Донбасу, автор доходить висновку, що “при здійсненні плану з розтину церкви влада проводила політику “батога й пряника”. Вона заохочувала обновленців пільгами та підкупом. Їм дозволялося сплачувати знижені податки, користуватися найкращими храмами” [50]. Дослідник стверджує, що “влада сприяла міжконфесійній ворожнечі, яка була спрямована на послаблення позицій церкви”, і це призвело до того, що “наприкінці 20-х років уряду вдалося поставити православні церкви, принаймні їх вищі власті, під свій контроль” [51].

Звернули свою увагу на історію православ'я в Україні й священнослужителі. Однією з таких робіт є книга протоієрея Харківської єпархії Московського Патріархату М.П.Матвієнка [52]. Головна мета автора – довести антицерковну діяльність радянської влади на теренах Харківської єпархії. В окремому розділі, присвяченому обновленському рухові, автор лише описує події, не роблячи якихось певних висновків. Робота написана в офіційному дусі РПЦ Московського патріархату. Книга перейнята вкрай негативним відношенням до української національної ідеї та усіх православних течій, що діяли на той час в Україні (окрім тихонівців). Усі вони для автора – “вороги православної церкви” [53]. Щодо обновленського руху, то це “провокація державного масштабу, підготовлена органами ДПУ” [54]. Але треба віддати автору належне, бо його праця здійснена на досить широкому документальному матеріалі, включаючи архів СБУ по Харківській області, вносить багато нових фактів і даних, однак певна тенденційність до відбору фактів та оцінки подій роблять її, в

деякій мірі, однобокою.

Не обминули дослідники і джерелознавчого аспекту історії обновленського руху в Україні. Однією (можливо, єдиною) такою роботою є стаття молоді дослідниці Олени Галамай [55]. Це перша робота, яка хоча і на регіональному рівні (Вінницький держархів), розкриває значний пласт документів, які несуть в собі історію не тільки обновленської церкви, а й взагалі українського православ'я. Вона дає уяву, де і в яких фондах знаходяться розпорошені документи з даного питання.

Певний внесок у розробку теми вніс і автор даної статті [56].

Аналіз історіографічних здобутків українських істориків з історії обновлення показує, що дослідження цієї проблеми знаходиться лише у “зародковому” стані. Жодної праці, яка присвячувалась би виключно обновленському рухові, в Україні немає, є лише окремі статті у збірниках чи, у кращому разі, окремі розділи у загальних монографіях, присвячених історії православної церкви. Роботи загальноукраїнського характеру ґрунтуються на незначній джерельній базі (центральні держархіви, інколи декілька місцевих), в них відсутні документи церковного походження, які зберігаються в регіональних архівах у окремих фондах чи, як листування, у фондах адмінорганів.

Таким чином, робота дослідників на ниві церковної історії 20-30-х років ХХ ст. повинна поживатися, і, зокрема, у вивченні історії такого складного питання, як обновленський рух в Україні, з використанням широко спектра джерел (архівні документи, газети, мемуаристика тощо) та надбань вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Література

1. Пашенко В.О. “Ніч минула, а день наблизився...”: держава і православ'я в Україні: 20-ті роки – К., 1994. – 169 с.; Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.; Пашенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С.51-58; Пашенко В.О. Обновленський рух 20-х років в його українському варіанті // Тези повідомлень III круглого столу “Історія релігій в Україні”. – Львів, 1993; Пашенко В.О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні: 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис. ... док. іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 80 с.; Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. – К., 1994. – 249 с.
2. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – С. 59.
3. Ibid. – С. 68-69.
4. Ibid. – С. 76.
5. Див.: Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – С. 72; Пашенко

В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С. 55.

6. Пашенко В.О. Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні: 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис. ... док. іст. наук у формі наукової доповіді: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 39, 42.
7. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – С. 69.
8. Центральний держархів громадських організацій України, ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 37.
9. Пашенко В.О. Дітище ДПУ: до витоків обновленського руху в Україні // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – №1. – С. 57.
10. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – 162 л. + додат.; Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – 20 с.
11. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х –

- середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – С. 14-15.
12. Центральний держархів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 948, арк. 15.
 13. Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Львів, 1996. – С. 15.
 14. Зінченко А.Л. Благочестя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.; Пащенко В.О. “Ніч минула, а день наблизився...”: держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. – К., 1994. – 169 с.; Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.
 15. Силантьєв В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с.
 16. *Ibid.* – С. 56-97.
 17. Автор виділяє наступні етапи: 1905-1907 рр., 1917-1918 рр., 1922-1946 рр. – Див.: Силантьєв В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – С. 56-58.
 18. Войналович В.А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні в 20-30-х роках // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині 1920-1950-ті роки. Збірник. – Київ, Миколаїв: Редакційна колегія “Реабілітовані історією”, 2000. – С. 38-51.
 19. Там само. – С. 44-46.
 20. Жилюк С.І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. – Житомир: Полісся, 2000. – 164 с.
 21. *Ibid.* – С. 112-113.
 22. Катунин Ю.А. О причинах возникновения обновленческого движения в русском православии // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 153-160.
 23. *Ibid.* – С. 160.
 24. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946. – К.: 1998. – 404 с.
 25. *Ibid.* – С. 139.
 26. Калінін Ю.А., Харьковченко Є.А. Релігієзнавство. – 5-те вид. – К.: Наукова думка, 2000. – 352 с.
 27. *Ibid.* – С. 189.
 28. *Ibid.* – С. 188.
 29. Релігієзнавство / За ред. В.І.Лубського, В.І.Теремка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2000. – С. 277; Релігієзнавство / За ред. М.М.Заковича. – К.: “Вища школа”, 2000. – С. 69 та ін.
 30. Історія релігії в Україні. – К.: “Знання”, КОО, 1999. – 735 с.
 31. *Ibid.* – С. 503-504.
 32. Релігієзнавство / За ред. М.Ф.Рибачука. – К.: Освіта, 1997. – С. 83-84.
 33. Зінченко А.Л. Благочестя національного духу (українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.). – К.: Освіта, 1993. – 256 с.
 34. *Ibid.* – С. 189.
 35. *Ibid.* – С. 190.
 36. Змерзлий Б.В. Обновленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг. // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – № 4. – С. 164-177; Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.; Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімф., 2000. – 227 арк.; Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 19 с.
 37. Змерзлий Б.В. Обновленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг. // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – № 4. – С. 172.
 38. Центральний держархів Автономної Республіки Крим (далі – ЦДААРК), ф. 663, оп. 10, спр. 1627, арк. 6.
 39. Змерзлий Б.В. Обновленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг. // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – № 4. – С. 173.
 40. ЦДААРК, ф. 663, оп. 17, спр. 33, арк. 90.
 41. Змерзлий Б.В. Обновленческое движение в Крыму: 1922-1929 гг. // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – № 4. – С. 176.
 42. *Ibid.* – С. 164.
 43. Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Таврійський національний ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімф., 2000. – С. 80-81; Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921-1929 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – С. 12.
 44. Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-ті роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – С. 13.
 45. Киридон А. Обновленський рух на Полтавщині // Рідний край (Полтава). – 2000. – № 1. – С. 97-98.
 46. *Ibid.* – С. 97.
 47. *Ibid.* – С. 98.
 48. *Ibid.* – С. 98.
 49. Форосток О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2001. – 199 арк.
 50. *Ibid.* – С. 107-108.
 51. *Ibid.* – С. 121-122.
 52. Матвеевко М.П., свящ. История Харьковской епархии (1850-1988). – Харьков: Б.и., 1999. – 225 с.
 53. *Ibid.* – С. 5.
 54. *Ibid.* – С. 90.
 55. Галамай О.М. Документи державного архіву Вінницької області про обновленську церкву в 20-х роках ХХ ст. // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 235-239.
 56. Тригуб О.П. “Українське обновленство” у другій половині 20-х років ХХ ст. (сторінки історії БОПУ-ПАЦ) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Дала, 2002. – С. 60-64; Тригуб А.П. Начало “обновленческого” движения РПЦ в Николаеве (1922-1923 гг.) // “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.” IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2002. – С. 141-142; Тригуб О.П. Херсонський єпископ Прокопій та обновленський рух Півдня України (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск IX. – Херсон, 2002. – С. 91-96.

Надійшла до редколегії 28.05.2003 р.